

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ MƏSİM qızı HACIYEVA

**ANADİLLİ “XƏMSƏ” ƏNƏNƏSİNDƏ QƏLİBLƏRƏ
RİAYƏT VƏ İSTİSNALAR**

İxtisas: 5716.01 – “Azərbaycan ədəbiyyatı”

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2017

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Rafael Baba oğlu HÜSEYNOV**
akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Təhsin Mütəllib oğlu MÜTƏLLİMOV**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Paşa Əli oğlu KƏRİMOV
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi**

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat «___»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünya ədəbiyyatında öz “Xəmsə”si ilə yeni bir era açan Nizami beşliyinə yenidən qayıdış, onun ədəbi məktəbinin ənənələrindən yararlanmaq yalnız ədəbiyyat aləmi üçün deyil, ümumilikdə ədəbi-mədəni və ictimai həyatımız üçün də böyük aktuallıq kəsb etməkdədir. Belə ki, xalqın yetirib ərsəyə gətirdiyi Nizami “Pənc gənc”i özündən sonra hər bir tarixi dövrdə yenidən ictimai-mədəni həyata qayıdaraq yeni şərtlər daxilində fəaliyyət göstərməyə, mədəni həyatın gedişinə təsir etməyə başlayır. Nizami mövzularının onun xələflərinin əsərlərinə müasirlik, aktuallıq qazandıran bir sıra səbəblərin xırdalılıqlara varılacaq dərəcədə ilk dəfə bu tədqiqat işində sərgilənməsi araşdırmanı aktuallaşdıran cəhətlərdən biri kimi qeyd edilə bilər.

Şərq intibah ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan, diqqəti insan psixologiyasına, mənəviyyatına yönəldən bir sənətkar kimi N. Gəncəvinin əsərlərini dolğun anlamaq üçün bu dühanın yaradıcılığına çağdaş qloballaşan dünya fonunda, yeni prizmadan nəzər salmaq önəmlidir. Bu gün dünyada yaranan bütün problemlərin kökü insan mənəviyyatında axtarıldığından, N. Gəncəvinin əsərlərinin də əsas ideyası insan, onun mənəvi dünyası olduğundan sözügedən sənətkarın yaradıcılığına yeni aspektdən yanaşmaq aktuallıq kəsb edir.

XII əsrdən etibarən bu günə qədər Nizami cahanşümul əsərləri vasitəsilə təbliğ və tərənnüm etdiyi ümumbəşəri ideyaları ilə bütün Şərq ədəbiyyatının fatehinə çevrilmişdir. Şairin təlqin etdiyi fikirlər böyük coğrafi məkan və zaman kəsiyində hökmran olmuş, nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək ölməzlik qazanmışdır. Bunun səbəbi hər şeydən öncə böyük şairin yaratdığı ölməz, bəşəri, ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi dəyərlər və bu dəyərlər vasitəsi ilə özündən sonrakı ictimai-mədəni prosesdə yaxından iştirak etməsidir.

Nizami və onun davamçılarının yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılıb dəfələrlə tədqiq olunaraq oxucuların istifadəsinə verilsə də anadilli Nizami nəzirəçiləri və onların əsərləri bir toplu halında verilərək ayrıca tədqiqat mövzusu olaraq işlənməmişdir. Bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Həmçinin, Oksford Universiteti nəzdində Nizami Gəncəvi adına Qafqaz Araşdırmalar Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması, Misirdə Beynəlxalq Nizami Gəncəvi Mərkəzinin yaradılması, onun büstünün qoyulması, şairin

yaradıcılıqla bağlı Harvard və Kembridcə, Misirdə beynəlxalq səviyyəli müxtəlif konfransların təşkilini də son illərdə Nizami yaradıcılığına artan marağın nəticəsi olaraq qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın başlıca predmetini dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Sırlar Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi Gözəl”, “İskəndərnamə” poemaları və onlara yazılmış bütöv və fraqmentar cavab məsnəviləri - Həqiri Təbrizinin “Leyli və Məcnun” əsəri, İsmayıl bəy Nakamın “Gənc-i ədəb”, “Dastan-i Fərhad və Şirin”, “Dastan-i Leyli və Məcnun”u, Əndəlib Qaracadağının “Qisse-yi Leyli və Məcnun” məsnəvisi, Mirzə Hüseyn bəy Çakərin “Leyli və Məcnun” poeması, Səlmən Əhmədlinin “Leyli və Məcnun”u, eləcə də “Xəmsə” mövzuları ilə səsleşən Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsəri təşkil edir. Adlarını sadaladığımız bu nəzirələrin dövr, zaman, struktur, kompozisiya və novatorluq baxımından Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə müqayisəli tədqiqi isə işin əsas obyektidir. Bir sözlə, burada əsas diqqət Nizami “Xəmsə”sinə yazılan klassik nəzirələrə yönəlmişdir. Adlarını sadaladığımız bu əsərlər etalon nümunə sayılan Nizami beşliyi ilə tipoloji müqayisə əsasında tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Nizami Gəncəvi və onun anadilli xələflərinin “Xəmsə”yə nəzirə olaraq yazdıqları əsərləri müqayisə etməklə onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq, “Pənc gənc”in mövzu və ideyalarının müxtəlif zaman kəsiklərində yaratdığı əks-sədalara öyrənməkdir. Eyni zamanda “Xəmsə” mövzularının Şərq ədəbiyyatında tutduğu üstün mövqeyini xüsusi vurğulamaqla onun digər türkdilli xalqlara təsiri məsələsini şərh etməkdir. Digər məqsəd kimi hər dəfə yeni nəzirə müəlliflərinin əsərlərində bu mövzunun özünəməxsus bir görkəm alması, orijinal libasda təzahür etməsi də qeyd edilə bilər. Nizamının ölməzlik qazandırdığı mövzuların onun ardıcıllarının yaradıcılığında əks olunma üsulları, şairdən bəhrələndikləri və eləcə də ixtisar etdikləri motiv və əhvalatları hansı səviyyədə öz dövrü, zəmanəsinin tələbləri ilə sintez etmə bacarıqlarını konkret nümunələrlə şərh etməkdir. Bu məqsədlərin həyata keçməsi aşağıdakı vəzifələrin tədqiqat prosesində reallaşması ilə mümkündür:

- Cavab məsnəvilərində ənənəyə riayət və yenilik ünsürlərini araşdırmaq;

-Nizami mövzularının ümumbəşəri mahiyyətini açıb göstərməklə onun ədəbiyyat aləmində tutduğu yüksək məqamı vurğulamaq;

- Etalon nümunə ilə paralellər aparmaqla forma və quruluşca, məzmun və həcmcə fərqlilikləri ortaya çıxarmaq;

- Cavab məsnəvilərində həqiqəti, həyatı real cizgilərlə əks etdirmə standartlarına uyurluğunu müəyyənləşdirmək;

Mövzunun tədqiq tarixi. Nizami Gəncəvinin həm həyatı, həm də yaradıcılığı nəinki Azərbaycan, bütün dünya ədəbiyyatı kontekstində araşdırılıb tədqiq olunmuş, ona yüzlərlə məqalə həsr olunmuş, kitablar yazılmışdır. Məsələn: Arslan Mehmet “Türk ədəbiyyatında “Xəmsə”lər və Sübhizadə Feyzi “Xəmsə”si”¹, Akalın Nazir “Nizami Gəncəvi ilə Füzuli Bağdadinin “Leyli və Məcnun” məsnəvilərinin qarşılıqlı müqayisəsi”², Nail Tuman “İstanbul kitabxanaları türkcə “Xəmsə”lər kataloqu”³, Y.E.Bertels “Nizami”, “Nizami və Füzuli”⁴, A.Y.Krımiski “Nizami və onun müasirləri”⁵, Abbas Soltan Gerdəfəramərzi “Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”poemasında ölüm fəlsəfəsi”⁶, Kristian van Raymbek “Nizami “Xəmsə”sində nəbatət”⁷, Çelkovski Piter Nizaminin “Xəmsə” hekayələrində sirlər dünyasının güzgülü”⁸və s.

Ümumiyyətlə, tədqiqat boyu həm yerli, həm də xarici mətbuatda çap olunmuş monoqrafiya və məqalələr saf-çürük olunaraq təhlil edilmiş, bu bərdə yazılmış hər bir elmi araşdırma, söylənmiş fikir və mülahizələr tədqiqatışında ətraflı öyrənilmişdir. Azərbaycanda Nizami yaradıcılığının elmi tədqiq tarixi XX əsrdən başlayır. Bu dövrdən başlayaraq şairin yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaların meydana gəldiyini izləyə bilərik. Günümüzə qədər Azərbaycan nizamişünaslığında Nizaminin anadilli ardıcılları məsələsinə ayrıca bir tədqiqatın həsr olunduğuna təsadüf etməsək

¹ Arslan Mehmet. Türk edebiyatında hamseler ve Sübhizade Feyzi hamsesi. İstanbul: Kitabevi, 2008, 592 s.

² Akalın Nazir. Nizami-yi Gencevi ile Füzuli-yi Bağdadinin Leyli u Mecnun mesnevilerinin tartışmalı mukayesesi // Türkiyyat Araştırmaları Dergisi, sayı 3, Konya: 1997, s. 201-217

³ Nail Tuman. İstanbul kütüphaneleri türkcə Hamseler kataloqu. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961, 198 s.

⁴ Бертелс. Е. Низами и Физули. Москва: Издательство восточный литератур, 1962, 537 ст.

⁵ Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: ЭЛМ, 1981, 491 ст.

⁶ Abbas Soltany Gerdəfəramərzi. Thoughts of death and destruction in the Persian poets: the approach of the idea Nizami Ganjavi's poem Khosrow and Shirin // Life Science Journal, 2012/ 9 (4), p. 3918-3920

⁷ Christine Van Ruybeke. Science and poetry in Medieval Peria the botany of Nizami's Khamsa. Cambridge University Press, 2008, 252 p.

⁸ Chelkovski Piter. Mirror of invisible world; Tales from the Khamseh of Nizami, New York: 1975, p.68.

də, Azərbaycan alimlərinin əsərlərində bu məsələ qismən araşdırılmış, onunla bağlı müəyyən fikirlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairin yaradıcılığı, onun “Xəmsə ədəbi məktəbi” və eləcə də xələflərinin nəzirəçilik fəaliyyəti haqqında Həmid Araslı “Nizaminin Azərbaycan müəqibləri”¹, Nüşabə Araslı “Nizami və türk ədəbiyyatı”², Qəzənfər Əliyevin “Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizami mövzu və sujetləri”³, Qulamhüseyn Beqdeli “Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu”⁴, Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami”⁵, Qasım Cahani “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri”⁶, Azadə Rüstəmov “Nizami Gəncəvi”⁷, Xəlil Yusifli “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər”⁸, Mehdi Kazimov “Nizami ardıcılıqları”⁹, Məmməd Cəfər “Nizaminin fikir dünyası”¹⁰, Çingiz Sasani Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması, Tağı Xalisbəyli “Nizami və Azərbaycan qaynaqları”¹¹, Əkbər Ağayev “Nizami və dünya ədəbiyyatı”¹², Camal Mustafayev “Nizaminin fəlsəfi-etik görüşləri”¹³, İbrahim Quliyev “Nizami və zərdüştlük”¹⁴, Ramazan Qafarlı “Nizami və qədim Şərqdə sevgi fəlsəfəsi”¹⁵ və s. monoqrafiyalar yazmışlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə bu dissertasiyada Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ədəbi məktəbinin anadilli nəzirəçilərinin əsərləri bir toplu halında öyrənilmiş və tədqiq edilmişdir. Məhz bu araşdırma zamanı şairin bir çox anadilli nəzirəçilərinin əsərləri əski əlifbadan transfonoliterasiya edilərək ilk dəfə müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir. Ə.Qaracadaği, M.Çakər, S.Əhmədli, S.Nakam kimi

¹Araslı Həmid. Nizaminin Azərbaycan müəqibləri // Nizami yubileyinə həsr olunmuş toplu. Bakı: 1947, 192 s.

²Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 205 s.

³АлиевГазанфар. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Москва: Изд-во1985, 331 ст.

⁴BeqdeliQulamhüseyn. Şərq ədəbiyyatındaXosrovvə Şirinmövzusu. Bakı: Elm, 1970, 370 s.

⁵Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərneşr, 1991, 232 s.

⁶CahaniQasım. AzərbaycanədəbiyyatındaNizami ənənələri. Bakı: Elm, 1979, 202 s.

⁷Rüstəmov Azadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2014, 308 s.

⁸YusifliXəlil. NizamiGəncəvi: sələfvə xələflər. Bakı: Adiloğlu, 2011, 479 s.

⁹Казымов Мехди. Поетическое наследие Джемали Тебризи. Баку-Наука 1998, ст. 314

¹⁰Sasani Çingiz. Nizaminin “Leylivə Məcnun” poeması. Bakı: Elm, 1985, 120 s.

¹¹Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azərneşr 1991, s. 84

¹²Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1964, 172 s.

¹³Мустафаев Джамал. Философские и этические воззрения Низами. Баку: 1962, 154 ст.

¹⁴Quliyev İbrahim. Nizami və zərdüştlük. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 97 s.

¹⁵Кафарлы Рамазан. Философия любви на древнем востоке и Низами. Санкт-Петербург: Издательство Лейла, 2001, 112 ст.

nəzirəçilərin əsərləri geniş planda araşdırılaraq onların xarakterik cəhətləri etalon nümunə müstəvisində şərh edilmişdir. Nizaminin anadilli ardıcılığının həm mahiyyət və məzmunca, həm də formaca ustad sənətkardan əxz etdiklərini yaşadıkları dövrün durumu və həyata baxış bucağı ilə əlaqələndirmə texnikası və üsullarının ortaya çıxarılmasını da tədqiqatın elmi yeniliyi kimi qiymətləndirmək olar. Əsərləri son illərdə, hətta məhz bu araşdırma zamanı üzə çıxarılmış sənətkarların yaradıcılığı da burada tədqiqata cəlb edilmişdir. Bundan başqa əsasən bir çox əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatmayan, adları yalnız təzkirə və cümlələrdə yaşayan bir sıra Nizami xələfləri ilə tanış olmaqda bu tədqiqat işi əvəzsiz mənbə rolunu oynaya bilər. İlk dəfə bu araşdırmada XII əsrdən XX əsrin ortalarına qədər Nizami “Xəmsə”sinin Azərbaycan epik şeirinə, anadilli xəmsəçiliyə təsiri məsələsi, keçdiyi inkişaf yollarında qazandığı rəng və çalarlar izlənilmiş, konkret nümayəndələrin əsərlərində bu ənənənin özünü necə biruzə verməsi problemi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını elmi təhlillər təşkil edir. Bu məqsədlə əldə edilən materialların tarixi kontekstdə şərh edilərək elmi izahı verilmişdir. Tədqiqat zamanı xronoloji, tarixi, analitik- tənqidi, tipoloji müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur. Xronoloji metodun tətbiqi nəticəsində tədqiqata cəlb edilmiş əsərlərin tarixi ardıcılığına riayət olunmaqla müvafiq fikir və mülahizələr yürüdülmüş və nəticələr çıxarılmışdır. Həmçinin, istifadə olunmuş mənbələrə analitik-tənqidi metodla yanaşılaraq onlarda olan qeyri-dəqiqliklər aşkar edilmişdir. Dissertasiya yazılarkən mövzu ilə bağlı türk, rus, ingilis, Azərbaycan dillərində bir çox elmi-nəzəri qaynaqlara və araşdırmalara istinad edilmiş, onların əsasında təhlil aparılmış, işin strukturunda onların örnəyindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti onun ilk dəfə bu araşdırmada sistemli və bütöv şəkildə öyrənilməsi ilə müəyyənləşir. Həmçinin, bu dissertasiya işi Nizaminin “Xəmsə” ədəbi məktəbi ilə onun anadilli davamçıları arasında olan əlaqələrin, təsirin təzahür formalarının öyrənilməsində də bir mənbə kimi faydalıdır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının qarşıya qoyduğu tədqiqat planına uyğun şəkildə müvafiq mütəxəssislərin nəzarəti ilə yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı həm yerli, həm də xarici elmi nəşrlərdə, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda məqalə və tezislər

çap olunmuşdur. Nəşr edilmiş bütün məqalələr üçün əsas məzmununu əhatə etməklə Nizaminin anadilli Azərbaycan nəzirçilərinin əsərləri ilə maraqlanan mütəxəssislərdə bu tədqiqat əsəri haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Həmçinin fəsillərdə qoyulmuş problem və məsələlər daha geniş və aydın şərh edilmək üçün yarım fəsillərdə verilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”**ində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

“Azərbaycan ədəbiyyatında tam “Xəmsə” yazmaq ənənələri və cəhdləri” adlanan I fəsildə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ədəbi məktəbi ənənələrinin yayılma səbəblərindən, onun fars və türk dilli davamçılarının nəzirçilik fəaliyyətlərindən, onların yaradıcılığında bu ədəbi təsirin təzahür formalarından bəhs olunur. Daha sonra şairin “Pənc gənc”inə tam cavab yazan azərbaycanlı nəzirçilərin fars, türk və Azərbaycan dillərində yazdıqları məsnəvilər və onların dövrümüzəqədərki tədqiqat tarixi haqqında məlumat verilir. I fəsil üç yarım fəslə bölünmüş və bu başlıqların hər biri də Nizami “Xəmsə”sinə tam cavab yazmağa cəhd edən, ancaq bu arzusu yarımçıq qalan XIX əsr şairi İsmayıl bəy Nakamın (1829-1906) “Gənc-i ədəb”, “Dastan-i Xosrov və Şirin” və “Dastan-i Leyli və Məcnun” adlı üç məsnəvisinin etalon nümunə ilə müqayisəsinə həsr edilmişdir. **“Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin ənənəvilik və novatorluq baxımından etalon nümunəylə tutuşdurulması”** adlı birinci yarım fəsildə İ. Nakamın Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə cavab olaraq yazdığı “Gənc-i ədəb” məsnəvisi müqayisəli təhlil edilmiş, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər ortaya çıxarılmışdır. Nakamın “Dastan-i Leyli və Məcnun” və “Dastan-i Fərhad və Şirin” adlı poemaları tədqiqatçı-alim Yolçu Piriyev tərəfindən transfonoliterasiya olunaraq İ. İsmayılovun redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Ancaq “Gənc-i ədəb” (1905) əsərilətin əlifbasına çevrilmədiyindən araşdırma zamanı onun əlyazma nüsxəsindən istifadə olunmuş və ilk dəfə transliterasiya edilərək geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsər həcm etibarı ilə Nizaminin poemasından böyükdür. Belə ki, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” 2240 beytdən ibarətdir, Nakamın “Gənc-i ədəb”i 4960 beytdir.

Bu da Nizaminin əsərinin həcmninin iki mislinə bərabərdir. Digər fərqli cəhət əsərlərin yazıldıqları bəhrlərin müxtəlifliyidir. Nizami öz məsnəvisini əruzun səri bəhrində, Nakam isə xəfif bəhrində qələmə almışdır. Nakamın “Gənc-i ədəb”i 20 hekayət və 20 məqalətdən deyil, 31 məqalət və 35 hekayətdən ibarətdir. Poemanın proloqunda verdiyi şeir parçasında şair göstərir ki, “Gənc-i ədəb”i o, bir ilə tamamlayıb ərsəyə gətirmişdir:

Rah-i ədəbdən söz açıb söyləyən,
Əsrdə çoxdursa da əhli suxən.
Böylə vəli şərhü bəyan etməmiş,
Kimsə bu narəftə rəhi getməmiş.
Sərf qılub fikrimi bir il təmam,
Cümlə həvəsimlə edib iltəham.

Bu yarımbaşlıqda Nakamın “Gənc-i ədəb”də zəmanənin xarakterik cəhətlərini nə dərəcədə əks etdirib-etdirməməsi, ənənəvi mövzunu XIX əsrin aktual problemləri ilə necə əlaqələndirməsi məsələsi işıqlandırılmasına geniş yer verilmişdir.

Doğrudan da XIX əsr həm dini, həm ədəbi, həm siyasi cəhətdən digər dövrlərə nisbətən daha mürəkkəb, dinamik və zəngin dövrüdür. Dövrü xarakterizə edən xüsusiyyətlər də təbii ki, ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Bu təsirin nəticəsi olaraq ədəbiyyatda meydana gələn müxtəliflik və mürəkkəblik başlıca olaraq iki ədəbi üslub şəklində təzahür edirdi. Bunlardan biri XIX əsrdə yeni yaranan və getdikcə inkişaf edib hakim ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksələn realizm yolu; digəri isə ən qədimdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında möhkəm yer tutmuş, bütün dövrlərdə sənətkarların yaradıcılığında dərin kök salmış romantik üslubdur. “Nizami və Füzulinin adı ilə bağlı olan mütərəqqi romantik poeziya ilə yanaşı bir də mühafizəkar poeziya hökm sürürdü. Dini mərsiyə, təziyədarlıq, qəsidə və qəzəl şəklində təzahür edən bu poeziya özünün mürtəcə mühafizəkar meyl və istiqaməti ilə mütərəqqi romantik poeziyaya ziyan yetirdiyi kimi realist poeziyanın inkişafına da mane olurdu”.¹ XIX əsr şairlərinin böyük bir qismini bu poeziya öz təsiri altında saxlayırdı. İ.Nakam da belə bir dövrün, mühitin yetirməsi olduğundan sadaladığımız bütün bu keyfiyyətləri onun yaradıcılığında, eləcə də “Gənc-i ədəb”ində tapmaq mümkündür.

Şairin öz əsərində Hacı Zeynalabdin Tağıyevi ayrıca başlıq altında tərif etməsinin əsas səbəbi məşhur xeyriyyəçinin Nakamın daim arzusunda olduğu öz əsərlərinin külliyyatını nəşr etdirmək üçün ona maddi dəstək

¹ Əfəndiyev S. Nakam və onun lirikası. Bakı : Lenin adına API-nin əsərləri, 1961, XIX c., s.89

göstərməsi və bütün xərcləri öz üzərinə götürməsi idi. “Hacı Zeynalabdin ağa Tağızadə cənabının həsənəti, şanı və anın naməsinə kitabın binası bəyanındadır” başlığında şair əsəri yazma səbəbini də dilə gətirir:

Huş dutub qaide-yi xəlvəti,
Bulmuş idim zaviye-yi vəhdəti.
Fikrimi məşğul edib əşar ilə,
Munis idim ta hər əsrar ilə.
Nəzm qılıb, vəqt edub ruz-i şəb,
Qıldum anın adını “Gənc-i ədəb”,
Buldu nəhayət cünba-yi suxən,
Bən dəxi oldum da olub qurrazən. ¹

Nakam bu hissədə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçi fəaliyyətini tərifləmiş, onun elmi himayə altına alması məsələsini xüsusilə vurğulamışdır. Əvvəllər Nakam özü də var-dövlətli, imkanlı olmasına baxmayaraq qırx yaşından sonra bir çox mülkləri müsadirə olunmuş, əlində qalanlardan gələn az miqdarda gəlirlə kifayətlənməli olmuşdur. Bu barədə F.Köçərli yazır: “Mərhum İ. Nakam qırx yaşına kimi dövlətli və əmlak sahibi mülkədar olub, mürəffəhhal güzəran edərmiş və lakin qırx yaşından sonra dövlət və əmlakı getdikcə əlindən çıxıb məişəti genişlikdən darlığa, sərvətdən üsrətə mübəddəl olubdur və axır ömrünü əlində baqi qalan bir para xırda mülkdən gələn cüzi mədaxil ilə keçinərmiş”.²

“Nizami ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” dastanını qissələr toplusu şəklində yazmışdır”.³ Nakam da bu təhkiyə üsulunu dəyişdirməmiş, strukturu olduğu kimi saxlamışdır. Elə Nizaminin “Məxzən-ül əsrar”ındakı kimi əvvəl məqalət, ondan sonra hekayətləri vermişdir. Sadəcə olaraq Nizamidə hər məqalətdən sonra bir hekayə verilsə, Nakam hər məqalətdən sonra bəzən iki hekayə, bir neçə xitab və qissələr verərək onların sayını artırmışdır. “Həqiqi eşq və məcazi eşqin bəyanındadır” adlı ilk məqalətdə şair təmiz, saf eşqi tərənnüm edir, yalançı, saxta məhəbbəti isə tənqid edir. Beləliklə, elə ilk məqalət və hekayətin məzmunu bizlərə Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin Nizaminin əsərindən fərqləndiyini söyləməyə əsas verir. “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsəri dövrü tənqid edən hökmdarları ədalətə, insana hörmətə, zəhmət adamlarını mənəvi saflığa,

¹ ƏYİ. əlyazma. İsmayıl bəy Nakam. Gəncine-yi ədəb. B-672, s.15

² Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: 2 cildə, II cild., Bakı: Avrasiya-press, 2005, s.300

³ Siracəddin Hacı. Həzrəti Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı ilk dörd məqalənin şərh. Bakı, 2013, s. 221

xeyirxahlığa çağıran dəyərli fəlsəfi-əxlaqi əsər olduğu halda Nakamın “Gənc-i ədəb” poemasının ayrı-ayrı hekayətlərində saf məhəbbət, məcazi və həqiqi eşq və s. tərənnüm edilmişdir”.¹ Tədqiqatçı-alim Kamil Adışirinovun fikrinə əlavə olaraq onu da qeyd etmək olar ki, düzdür, Nizami “Sirlər Xəzinəsi”nin hekayələrində bir-birini sevən Aşiq və Məşuqə obrazlarını yaratmasa da məqalətlərində sanki əsl haqq aşiqini xarakterizə edən cəhətlərin məcmusunu vermişdir. Buradakı hər məqalətin başlığı – “Qəlbin tərbiyəsi”, “Ədalətli olmaq”, “Dünyəvilikdən əl üzmək”, “Mövcudata etibar etmək” və s. ali məhəbbət yolçularının bələdçisi kimi səslənir. Sanki Nizami Gəncəvi sonrakı əsərlərində yaradacaq obrazlarını əvvəldən bu nizamnamə ilə tanış etmək, eşq yolunda tutmalı olduqları düzgün mövqeyi qoruyub-saxlamağın yollarını göstərmək istəyirdi. Sovet dövründə şair sufi ideyalardan uzaq bir qələm ustası kimi təqdim olunurdu. Ancaq ustad sənətkarın beşliyi və onun həmin məsnəvilərdə qoyduğu problemlər, orada yaratdığı obrazları “Sirlər xəzinəsi”ndən “İsgəndərnamə”yədək diqqətlə oxusaq, görürük ki, “Xəmsə” ilə sufiliyin mərhələlərinin şərti-simvolik təsviridir. Nizamidən fərqli olaraq Nakaməsrin hekayətlərinə də məhəbbət mövzusu daxil etmişdir, ondan müxtəlif məqalələrin izahında bir priyom kimi istifadə etmişdir. Bu mövzunu “Tamahkar sufinin hekayəti”ndə onu sufizm kontekstində şərh etmiş, ürfani eşqi tərənnüm etmiş, yuxarıdakı hekayətdə onu əsl aşiqin xarakteristikasını açmaq və ona verilən tələblərin nədən ibarət olduğunu göstərmək üçün bu mövzunu seçmişdir. Nizamidə isə bu cür sufi-ürfani ideyalara əsrin “Xəlvətlər” bölümündə rast gəlinir. Bu mövzuya rastladığımız digər hekayə “Hekayət-i Ənuşirəvan-i adil”dir.

Beləliklə, Nakamın əlavə etdiyi orijinal epizodlar, öz dövrü və zamanı ilə səsləşən əxlaqi-mənəvi problemlər onun Nizami təqlidçisi olmadığını bir daha sübut edir. Daha çox tarixi-əfsanəvi məzmun daşıyan Nizaminin “Sirlər xəzinə”sindən fərqli olaraq Nakamın “Gənc-i ədəb”i və burada olan məqalət və hekayətlər reallığa daha yaxın bir üslubda qələmə alınmışdır.

“Nakamın “Dastan-i Fərhad və Şirin” məsnəvisində yenilikçi təşəbbüsləri” adlıparaqrafın əsasında isə Nizaminin “Xosrov və Şirin”i ilə İsmayıl bəy Nakamın “Dastan-i Fərhad və Şirin” məsnəvisinin müqayisəsi, onların fərqli və ortaq cəhətlərinin ortaya çıxarılması dayanır. Əsərlər arasında birinci fərq onların yazılma səbəbində özünü göstərir. “Xosrov və Şirin”i Nizami 1180-1181-ci illərdə Atabəylər dövlətinin hökmdarı

¹ Adışirinov Kamil. İsmayıl bəy Nakamın həyat və yaradıcılığı. Ön sözün müəllifi M.Qasımlı, Bakı: Nurlan, 2006, s. 85

Məhəmməd Cahan Pəhləvanın xahişi ilə yazmışdır. Yəni Nizaminin bu əsəri nəzmə çəkməsini ondan hökmdar xahiş etmişdir.

“Fərhad və Şirin”i yazmaqda İ.Nakamın məqsədi isə özünün ustad müəllimi adlandırdığı Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab olaraq beşlik yazmaq niyyəti idi. Məsnəvilərdəki digər fərq onların həcmindədir. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i həzəc bəhrində yazılaraq yeddi min beyt həcmindədir. İ.Nakamın “Fərhad və Şirin”i isə beş yüz doxsan beytdir. Nizaminin poeması ilə müqayisədə həcminə görə çox kiçik olsa da Nakam öz əsərində orijinalıq göstərə bilmişdir.

Nizaminin poemasında nəql olunan əhvalatlarla tarixi hadisələr çox üst-üstə düşür. Mövzusu tarixi gerçəkliyə əsaslanan “Xosrov və Şirin”in qəhrəmanları haqqında ilk məlumat verən mənbə Əbu Cəfər Təbərinin “Təbəri Tarixi” adı ilə məşhur olan əsəridir.¹ Nizami əsəri yazmazdan əvvəl özündən öncə qələmə alınan bütün mənbələri araşdırmış, Əbülqasım Firdovsi Tusi (935-1020), Əbdülməcid Mahmud Sənayi (1081-1141), Əbu Cəfər Təbəri və eləcə də onunla bağlı əfsanə və rəvayətlərdən də bəhrələnmişdir. Həmçinin, Nizami “Xosrov və Şirin”in Bərdədə də bir əlyazması olmasından bəhs etmişdir. Nizami əsərində Fərhadı epizodik bir tip olaraq vermişdir. Məqsədi isə Xosrov və Şirin arasında eşqi, məhəbbəti daha da gücləndirmək idi. Ancaq Nizamidən sonra yaşayıb-yaratmış olan bir çox şairlər türk əsilli Fərhadı özlərinə qəhrəman seçmiş, əsərlərini o qəhrəmanın eşq macərası əsasında qurmuşlar: Arif Ərdəbili (1310-?), Əlişir Nəvai (1441-1506), Lamii Çələbi (1472-1533), Mustafa ağa Nasir (1824-1873) və s. İ.Nakam bu şairlərin yolu ilə gedərək Fərhadı əsərinin qəhrəmanı və əsas obraz kimi seçmişdir. Nakam özündən əvvəl yazılan məsnəvilərdən bəhrələnməklə, onlara ixtisar və əlavələr etməklə hadisələrin Fərhadın ətrafında təsvirinə üstünlük vermişdir. Nakam onu Nizamidə olduğu kimi Çin diyarından² gəlmiş, mühəndis kimi göstərmişdir. Onun əsərə gəlişi də hər iki məsnəvidə eynidir. Məsnəvini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Nakam Fərhad surətinin təsvirinə geniş yer vermiş, əhvalatları onunla əlaqələndirmişdir. Onunla müqayisədə Şirin obrazı arxa planda, kölgədə qalmışdır. Əsərdə konflikt yalnız Xosrov obrazı vasitəsilə yaradılır. Halbuki Nakam özünəqədərki müxtəlif əhvalat və motivlərdən bəhrələnməklə daha çoxşaxəli sujet xətti qura bilərdi. Həmçinin diqqət

¹ Faruk Timurtaş. İran edebiyatında Husrev u Şirin ve Ferhad ü Şirin yazan şairler. www.journals.istanbul.edu.tr s. 61

² Nizami poeziyasındaki Çin müasir coğrafi Çin demək deyildir. Çin deyərkən şair Şərqi Türkünstanı nəzərdə tutur.

çəkən məqamlardan biri şairin ərəb-fars sözlərindən istifadəyə geniş yer verməsi, hətta məsnəvisinin sonluğunu təşkil edən misraları farsca yazmasıdır. Bu baxımdan şairin “Fərhad və Şirin”i dilinin qəlizliyinə görə Nakamın digər məsnəvisi olan “Məcnun və Leyli”dən fərqlənir. Nizaminin məsnəvisi ilə bənzərlik təşkil edən cəhətlərdən biri hər iki şairin yazmış olduqları əsərlərə qəzəllərin daxil edilməməsidir. Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinə qəzəllər daxil etməsi barədə onun yaradıcılığını tədqiq edənlər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Robert Dankoff Nizaminin məsnəvilərdə qəzəl formasına yer vermədiyini söyləyir.¹ Ahmet Ateş onun bu fikrinə qarşı çıxaraq bildirir ki, Nizamidə qəhrəmanların ağızından söylənilən qəzəllər tamamilə məsnəvi şəklindədir. Ateşin fikrinə görə Dankoff “məsnəvi şəklindəki” qəzəlləri şəkil baxımından dəyərləndirmiş, ancaq bu qəzəlləri lirizm ünsürü olaraq verməmişdir.² Belə ki, klassik ədəbiyyatda geniş yayılan bu ənənənin istifadəsində məqsəd məsnəvi vasitəsilə əhvalatları nəql etmək, qəzəllər vasitəsi ilə isə qəhrəmanın daxili aləmini, iç dünyasını canlı və dolğun şəkildə əks etdirmək idi. Robert Dankoff bunu “lirik partlama” adlandırmışdır. Ancaq Nakam bu ənənədən istifadə etməmiş, Nizaminin yolunu davam etdirmişdir.

“Nizami və Nakamın “Leyli və Məcnun” əsərlərinin qarşılıqlı müqayisəsi” adlı yarım fəsildə isə əsas məqsəd Nakamın “Dastan-i Leyli və Məcnun” əsərində etalon nümunəylə səsləşən, bəzən də tamamilə fərqlənən cəhətləri ortaya çıxarmaq, Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu əsas götürərək ona nəzirə yazmasının səbəblərini aydınlaşdırmaq və buna nə dərəcədə nail olduğunu müəyyənləşdirməkdir. İ.Nakam özündən əvvəl, nəinki Azərbaycan, bütün ərəb, fars, türk, hind, tacik ədəbiyyatlarında dəfələrlə işlənmiş mövzuya müraciət etməyin çətinliklərini bilə-bilə məhz “Leyli və Məcnun” mövzusunda nəzirə yazmağı qarşısına məqsəd qoymuş və buna uğurla nail olmuşdur. Nakamın “Dastan-i Leyli və Məcnun”u öz orijinallığı və yeniliyinə görə etalon nümunə hesab olunan Nizaminin “Leyli və Məcnun”undan seçilir. Bu fərqliliklər elə əsərin əvvəlində özünü göstərir. Nizami Gəncəvi öz əsərinin əvvəlində Allaha, peyğəmbərə müraciətlə yazdığı nət, münacat, “Hikmət və nəsihət” haqqında, “Mənuçöhr oğlu Axsitanın mədhində”, “Şaha xitab”, “Şahzadənin tərif”i və s. kimi ənənəvi başlıqlardan istifadə etmişdir. Ancaq Nakamın məsnəvisinin əvvəlində bu cür ənənəvi başlıqlara rast gəlinmir. Bunu da şairin yaşadığı

¹Dankoff. The Lyric in the Romance: the use of gazals in persian and turkish masnavis // Journal of near eastern studies, vol 43/1, 1984. 9-25 p.

²A. Ateş. Gazel maddesi. İslam ansiklopedisi, 4 C., Eskişehir: 1997

XIX əsrə xarakterizə edilən spesifik xüsusiyyət kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün məhsuldar bir dövr idi. Məhz XIX əsrdə komediya, dram, faciə, satira, povest kimi janrlar Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkül tapdı.¹ Azərbaycan ədəbiyyatında öz ömrünün sonlarını yaşayan beşlik ənənəsini davam etdirən xəmsənəvislər də az da olsa öz məsnəvilərinin quruluş və strukturunda müəyyən yeniliklərə can atır, klassik dövr məsnəvilərindən fərqlənməyə çalışırdılar. İ.Nakam da bu dövrün yetirməsi olduğundan əsərini birbaşa girişlə - “Müqəddime-yi dastan-i Məcnun və Leyli” ilə başlamışdır. Burada Nakam dövrünün hər dövrdə bir aşiqə mey verməsindən, onu “pir-i muğantək” ağışuna almasından bəhs edir. Qeyd edir ki, növbəti dövrən-i Məcnun yetişəndə məst-i badəni ona sunar, Saqini - dünya, dövr, zamanı - əzabkeş gözəl, Allahı – Pir-i Muğan, özünü isə sevgisindən bihuş u məst olan Məcnun adlandıran Nakam özünün timsalında yeni Aşiq-i tazənin peyda olmasından xəbər verir:

Keçib bu dövr, olub dövrən digərgun,
İrişdi növbəti dövrən-i Məcnun.
Məni həm eyləyən sərməst-i Nakam,
Həmən meydır, həmən pir ü həmən cam.²

Müqəddimə hissəsində Nakam Nizamidəki epizodlardan bir çoxunu ixtisar etmişdir. Nağil və dastanlardan, yəni şifahi xalq ədəbiyyatından gələn motiv olan uzun illər övlad həsrətini çəkən bir ailənin nəzir-niyazi və uşağın gülcəmallı gözəllərin qucağında sakitləşməsi, Qeysin əsil-nacabəti, boya-başa çatdığı məkan və s. haqqında Nakamın poemasında heç bir məlumat yoxdur. Biz Qeyslə “Dastanın başlanğıcı” hissəsində deyil, “Məcnunun və Leylinin yek digərin məktəbdə bulduğu və hər birinin aşiq-i aşüfte-yi yek digər olduğu” hissəsində qarşılaşırıq. Tədqiqatçı-alim Mirzağa Quluzadə “Füzulinin lirikası” əsərində bu poemadan danışanda əsərin həm Nizami, həm də Füzuli təsiri ilə yazıldığına işarə edərək yazır: “Nakam yeri gəldikcə həm Nizaminin, həm də Füzulinin poemalarından istifadə etməklə bərabər, hər ikisindən də təsirlənmiş və müəyyən dərəcədə müstəqil yolla gedərək özünəməxsus bir poema yaratmışdır”. Nakam əsərdə Nizaminin yaratdığı obrazlardan bəzilərini ixtisar etmiş, bəzilərinin adını dəyişmiş, bəzilərinin də iştirak fəallığını azaltmışdır. Məsələn, Zeydin sevgilisi Zeynəbin adını dəyişərək Zinət adlandırmışdır. Səlam Bağdadi

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 4 c., Bakı: Elm, 2011, s. 253

² İsmayıl bəy Nakam. Dastan-i Məcnun və Leyli. Ön sözün müəllifi Yolçu Piriye, redaktor İsmayıl İsmayılov, Bakı:Nurlan, s.13

obrazını ixtisar etmiş, həm Leyli, həm də Məcnunun anasını Nizamiylə müqayisədə nisbətən arxa planda, passiv personajlar kimi vermişdir.

“Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə yazılan fraqmentar cavablar” adlı ikinci fəsildə Nizami beşliyinə fraqmentar cavab yazmış azərbaycanlı şairlərin “Xəmsə” əənəsinə münasibəti və öz əsərlərində ondan bəhrələnmənin müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə özünü büruzə verməsi məsələsi tədqiqatə cəlb edilmişdir. Həmçinin, Atayi (XVI), Həqiri (ö.1588), Füzuli (1494-1556), Zəmiri (XVI), Həbibli (XVII), Cəfər Təbrizi (ö. hicri 1384), Mehdi bəy Şəqaqi (XVIII), Mustafa ağa Nasir (1824-1874), Əndəlib Qaracadağı (XIX), Mirzə Hüseyn bəy Çakər (ö.1932)və s. sənətkarların bu yolda tutduqları müəllif mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, əsərlərində özünü göstərən təqlid vəyaradıcı maneələri şərh edilmişdir. Burada müşahidə olunan fərqlilik və özünəməxsusluq təbii ki, “Pənc gənc” əənəsinin təsir yollarının konkret tarixi şəraitdə müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

İkinci fəslin birinci yarımfəslə **“Həqiri Təbrizinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Nizaminin “Leyli və Məcnun”u ilə oxşar və fərqli motivlər”**adlanır. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərindən ilhamlanan, ona nəzirə yazanlardan biri də Şəhabəddin Əhməd Həqiri Təbrizidir. (ö.1585) Həqiri Təbrizi XVI əsrdə (ö.1585-86) yaşayıb-yaratmışdır. Onun yaşadığı XVI əsr isə ədəbiyyat tarixində “Leyli və Məcnun” əsərlərinin ən çox yazıldığı dövr hesab olunur.XVI əsrdə “Leyli və Məcnun” yazan şairlərə Zəmiri (XVI), Həqiri (ö.1585), Sevdəyi (XVI), Füzuli (ö.1556), Ləndəli Həmdli (XVI), Xəlifə (ö.1572), Atayi (XVI) və b. misal göstərmək olar.Həqiri Təbrizi Azərbaycan ədəbiyyatında ilk anadilli “Leyli və Məcnun”un müəllifi olmuşdur. Həqirinin bu addımını onun “Xəmsə” əənələrinə olan özünəməxsus münasibətin nəticəsi olaraq qiymətləndirə bilərik. Nizaminin “Leyli və Məcnun”u Həqirinin ona nəzirə olaraq yazdığı məsnəvisindəyeni keyfiyyətlər qazanır. Belə ki, burada Nizami təsiri Həqirininəsərin əvvəlində adını xatırlatdığı Dəhləvi, Hatifi, eləcə də tədqiqat boyu üzə çıxarılan Cami, Cəlili və Sevdəyidən bəhrələnmənin qovuşduğu şəkildə özünü büruzə verir. Həqiri Nizamidən fərqli olaraq həzəc bəhrində deyil, rəməl bəhrində yazmışdır. Bu haqda Xəlil Yusifli özünün “Nizami Gəncəvi: sələflər, xələflər” - adlı monoqrafiyasında yazır: “Həqiri müasiri olduğu cəmiyyətin qeyri-insani mahiyyətini Leyli və Məcnun mövzusu ilə açmağa, göstərməyə çalışır. Ancaq şair bunu Nizaminin və Füzulinin poemalarında olduğu qədər ehtirash şəkildə ifadə etməmişdir. Onda bu ictimai fikirlər bir qədər

mülayimləşir. Bəlkə buna görə Həqiri poemasını “Leyli və Məcnun” həzəci deyilən “Məfulü, məfaülün, fəulün” ölçüsündə deyil, rəməl bəhrinin “fəilatün, failatün, failat” ölçüsündə yazmışdır”.¹ Nizami “Leyli və Məcnun”u məsnəvi formasında yazaraq ona digər nəzm şəkilləri əlavə etməmişdir. Ancaq Həqiri məsnəvidə qəzəllərdən, mürəbbelərdən istifadə etmiş və bununla Azərbaycan ədəbiyyatında ilk imza atmışdır. Onu da qeyd etmək ki, “Leyli və Məcnun” məsnəvisində digər nəzm şəkillərinin istifadəsi ənənəsinin əsası fars ədəbiyyatında ilk dəfə Ə.Cami (1419-1492), türk ədəbiyyatında isə E.Şahidi (ö.1478) tərəfindən qoyulmuşdur. Poema Allahın tərifləri ilə başlansa da nət, münacat, sözün tərifləri kimi hissələrə çox az yer verilmişdir. Anadilli ədəbiyyatda ilk dəfə Həqiri tərəfindən edilən yığcamlıq, konkretliyə meyl sonrakı şairlər tərəfindən davam etdirilmiş, hətta onlar ənənəvi başlıqları tamamilə ixtisar edərək hadisə və əhvalatların təsvirinə birbaşa giriş – ağaz-i dastanla başlamağa üstünlük vermişlər. Poemanın bu hissəsində fərqli məqam ondan ibarətdir ki, Nizamidə Məcnunun atası ancaq oğul övladı diləyir, Həqiridə isə həm oğul, həm qız övladının arzusunda olur. Səbəb isə Nizaminin patriarxal ərəb adətlərinə daha sadıq olmasında idi. Ərəb qəbiləsində oğlan övladı hər şeydən öncə bir döyüşçü idi. Bu daim müharibə edən ərəb qəbilələrində əli silah tutan hər bir kəsin əhəmiyyətini artırırdı. Həqirinin dövrü də müharibələrdən azad deyildi. Amma həmin mühiti aramsız müharibə vəziyyətində olan ərəb qəbilələrindəki durumla eyniləşdirmək olmaz. Bu mənada Həqirini ərəb kontekstindən uzaqlaşmış görürük. Həqiri Məcnun və Leylinin atasını adsız qoymur. Leylinin atasına Bülhəsən, Məcnunun atasına isə Əznəsim adı verir ki, buna da nə Nizami, nə də şairəqədərki digər “Leyli və Məcnun”larda rast gəlinmir. Bu kimi fərqliliklərə əsər boyu tez-tez rast gəlinir. Leylini görmək üçün Məcnunun dərviş görkəminə girməsi, elçiliyə gələrkən sevgilisinin köpəyinin ayağına düşərək onu öpüb-oxşaması, Kəbədə abiddən onun üçün dua etməsini istəməsi və s. epizodlarla Nizami əsərindən qarşılaşmırıq. Bunlar Hatifi, Məktəbi və Dəhləvidən gələn təsirin nəticəsidir. Doğrudan da burada Həqiri öz qələminin sərhədlərini yalnız Nizami “Leyli və Məcnun”u ilə müəyyənləşdirməmiş, şair digər “Xəmsə” mövzularından olan “Xosrov və Şirin”dən də rəng almış, böyük ustalıqla “Leyli və Məcnun”dakı motivlərlə sintez etmişdir.

“Nizami və Çakərin “Leyli və Məcnun” məsnəvilərində bənzərliklər və normadan kənarlaşmalar” adlı ikinci yarımfəsildə

¹ Yusifli Xəlil. Nizami Gəncəvi: sələf və xələflər. Bakı: Adiloğlu, 2011, s.437

nəzirçilik fəaliyyəti, eləcə də həyat və yaradıcılığı tədqiqatdan kənar qalmış və ilk dəfə bu araşdırma nəticəsində üzə çıxarılmış XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirməsi Mirzə Hüseyn bəy Çakər və onun “Leyli və Məcnun” əsərindən bəhs edilir. Əsərin bizə məlum əlyazması 62 vərəqdən ibarətdir və Б – 201 şifri ilə Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır. Azərbaycan dilində yazılmış bu poemanın sonu naqisdir. Ya Çakər əsəri tamamlamamış, ya da əsərin əlimizdə olan əlyazması yarımçıq qalmışdır. Əsər əlimizə tam çatmadığından onun həcmi barədə fikir yürütmək olmur. Əsərin əlimizdə olan əlyazması Nizaminin poeması ilə müqayisədə həcminə görə çox kiçikdir. Çakərin “Leyli və Məcnun” poeması 1607 misradan ibarətdir ki, onun da 44 misrasını qəzəl, 32 misrasını isə mürəbbə təşkil edir. Əsər Nizaminin təsiri ilə yazılmışdır. Bununla yanaşı bəzi hissələrdə Füzuli və Cəlilinin “Leyli və Məcnun”u ilə oxşar məqamlara da rast gəlmək olar. Hər iki əsərdən gətirdiyimiz nümunələr bu məsnəvilərin məcazlar sistemi və qafiyə quruluşundakı oxşarlığı ortaya qoyur. Məsnəvilərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələri, obrazlılıq yaratmağa xidmət edən poetik ifadələr də bir-birilə bənzərlik təşkil edir. Çakər öz sələflərindən olan Cəlilinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin zəngin poetik dil, üslub ənənələrindən də bəhrələnmişdi. Bu da əsərin poetik gücünü daha da artırmışdır.

Məcnun o şəm-i şəmdansuz,
Leyli gül-i yasəmən xəzansız,
Məcnun qətatək aşıyansız,
Leyli gül əkirdi bağ içində,
Məcnun o gülə sorağ içində.¹

Çakərin “Leyli və Məcnun”unu Nizaminin eyniadlı məsnəvisindən fərqləndirən əsas cəhət şairin əsərə qəzəllər daxil etməsidir. Düzdür, Nizamidə “Leylinin hüzurunda Məcnunun qəzəl oxuması” bəhsi vardır, amma şair bu üslubu inkişaf etdirməmişdir. Bu isə Çakərin Nizami ilə yanaşı Füzulinin “Leyli və Məcnun”undan bəhrələndiyini təsbit edir. Şair qəzəllər vasitəsilə əsərin təsir gücünü daha da artırmaq, qəhrəmanların daxili aləminin daha inandırıcı və təbii real boyalarla təsvirini verməyə çalışmışdır. “Qəzəllər emosional xarakterli şeir nümunələri olduğundan burada şair şəxsiyyətinin müəyyən cizgiləri qəhrəmanın obrazında sintezləşdirilmiş şəkildə əks olunur”.² Yəni qəzəllər şairin lirik mənini sərgiləməyə şans verən ən gözəl lirik şeir nümunəsidir. “Məsnəvilərdə

¹ƏYİ. Əlyazma. Mirzə Hüseyn bəy Çakərin “Leyli və Məcnun” əsəri. Bakı, 2011, s.11.

²Baba Babazadə. Ədəbiyyatda lirik növ. Bakı, 2008, s.11.

qəzəllər monotonluğun artdığı nöqtələrdə hekayəyə daxil olur və həmişə də hadisələr əsnasındakı duyğusal daxili gərilmə sırasında ortaya çıxırlar”.¹ İsmayıl Ünverin məsnəvidə qəzəllərin işlənmə şəkilləri ilə bağlı söylədiyi fikirləri Çakərin “Leyli və Məcnun”una da aid etmək olar. Nizaminin “Leyli və Məcnun”u ilə müqayisəli təhlilə əsasən deyər bilərik ki, Çakərin “Leyli və Məcnun”unda fəsilələrarası əlaqə nisbətən zəifdir, hətta bəzi hissələrdə bu əlaqə tamamilə itir. Sonda Çakərin öz poemasına Nizami yolu ilə getdiyini, əsərə öz dövr və mühitinə xas olan yeniliklər verməyib klassiklərin saldıdığı cığıra sadıq qalmasını bir daha qeyd etmək istərdim. Əsərdə Nizami “Leyli və Məcnun”undan fərqli cəhətlər son dərəcə cüzi olub orijinallıqdan uzaqdır.

“Leyli və Məcnun”a yazılmış sonuncu cavab məsnəvisi - Səlmən Əhmədlinin “Leyli və Məcnun” uadlananüçüncü yarımfəsildə Azərbayacan ədəbiyyatında şairin “Leyli və Məcnun”una həsr olunan nəzirələrin sonuncusu olan Səlmən Əhmədlinin “Leyli və Məcnun” əsərindən bəhs olunur. “O, otuz üç il ərzində çalışıb-çarpışıb bu əsəri ərsəyə gətirir”.² Şair “Leyli və Məcnun”u 1967-ci ildə bitirsə də onu çap etdirməmişdir. Çox-çox sonralar 2012-ci ildə şairin oğlu Bəşir Əhmədov və yaxın qohumu Zakir Muradovun təşəbbüsü ilə Gəncədə kitab halında nəşr olunmuşdur. S.Əhmədli Nizamiyə sonuncu nəzirə hesab edilən “Leyli və Məcnun”nu tamamilə fərqli, özünəqədər yazılmış digər “Leyli və Məcnun”larda rast gəlinməyən orijinal lövhələrlə bəzəmişdir. Oxuduğumuz müxtəlif müəlliflərə məxsus “Leyli və Məcnun”larda duymadığımız ab-u hava ilə qarşılaşırıq. Əsər Nizamiyə nəzirə olaraq yazılsa da burada Füzulinin “Leyli və Məcnun”undan irəli gələn motiv və sujetlər daha çoxluq təşkil edir. Ən əsası da S.Əhmədlinin əsəri sanki sufizmin görkəmli nümayəndəsi olan Həllac Mənsurun insanları Haqq aşıqlıyınə çağırış səsinə, hayqırışına bənzəyir. Şair əsərə “Etiraf” adlı başlıqla giriş edir. Burada o, “Leyli və Məcnun” yolunda çox mürəkkəblər axıdan Nizami, Nəvai, Dəhləvi, Cami, Füzuli kimi sənətkarların adını çəkərək özünü həmin yazarlar dəstəsinə qoşur. “Leyli və Məcnun” dəryasında bir kiçik damcı olaraq bu nəhrə doğru axdığını söyləyir:

Mən də həvəsinə düşdüm bu yolun,
Başladım yazmağa bir “Leyli və Məcnun”.
Könül şövq əlindən badələr içdi,
Məst ikən bu cürət, bu xəta keçdi.

¹ İsmail Ünver. Füzulinin iki mesnevisinde Nizami etkisi. dergiler.ankara.edu.tr

² Zakir Muradov. Sonuncu Məcnun // “Birlik” jurnalı, s. 48-49

Yoxsa heç yaraşan işdirmi mana,
Girmək hər damcısı tufan ümmana? ¹

S.Əhmədlinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi Nizaminin eyniadlı əsəri ilə həcmində görə yaxındır. Belə ki, Nizaminin “Leyli və Məcnun”u 4718 beytdirsə, Səlmanın əsəri də 4043 beytdən ibarətdir. Bundan başqa S.Əhmədli də Nizami kimi əsərini həzəc bəhrində, məsnəvi biçimində qələmə almışdır. S.Əhmədlinin 1934-cü ildə yazmağa başladığı bir dövrdə isə epik poema yaradıcılığı, Nizami, Füzuliyə nəzirə yazmaq ənənəsi belə desək, ömrünün son illərini yaşamaqda idi. Mövzu olaraq “Leyli və Məcnun” bu gün də yaşamaqdadır. Ancaq məsnəvi janrında deyil, inkişaf edən cəmiyyətin ehtiyacına, tələbatına cavab verən janrlarda özlərinə həyat qazanıb oxunmaqda, sevilməkdədirlər. S.Əhmədlinin “Leyli və Məcnun”unu Nizaminin poemasından fərqləndirən cəhət şairin epik şeirə müxtəlif janrları – qəzəl, müsəddəs, qoşma, gəraylı və. s daxil etməsidir. Şairin məsnəviyə qəzəllər əlavə etməsi əsəri quruluşca Füzulinin “Leyli və Məcnun”una çox yaxınlaşdırmışdır. “Leyli və Məcnun” poemasında qoşma və gəraylıların istifadəsi isə S. Əhmədli yaradıcılıq novatorluğu kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan ədəbiyyatında “Xəmsə” kompozisiyası və motivləri ilə səsleşmələr”** adlı sonuncu fəslində isə yalnız kompozisiya və motiv baxımından “Xəmsə” ilə səsleşən, onunla ortaqlıq təşkil edən əsərlərdən bəhs olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında bu fakta daha çox Füzulidən sonrakı dövrün ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlmək olar. Çünki artıq burada Nizami ilə yanaşı Nəvai, Füzuli təsiri və xalq ədəbiyyatına doğru inkişaf, bir sözlə, çoxşaxəvilik özünü göstərirdi. Məsələn, XVII əsr şairi Fədai öz “Bəxtiyarname” əsərində əsas olaraq “Sindbadname”, “Tutiname” və əvvəlki “Bəxtiyarname”ləri götürsə də biz burada Nizami “Xəmsə”sindən irəli gələn motivlərlə də qarşılaşırıq. “Fədai dahi Nizami kimi sujet içərisində sujet, hadisə içində hadisə verməklə əsərin ictimai-fəlsəfi gücünü, bədii dəyərini müxtəlif epik lövhələrlə möhkəmləndirir”.²Yəni şair Nizami beşliyindən müəyyən motivlər əxz etməklə bərabər onun tərtib və quruluş xüsusiyyətlərini də götürmüşdür.

Nizaminin beşliyi ilə səsleşən əsərlərdən biri Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsəridir. Əsər mövzu baxımından Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ilə, kompozisiya cəhətdən “Yeddi gözəl” və “İskəndərname” ilə səsleşir. Səbr və təvəkkül, tələskənlik, nəfsin iradəyə tabe edilməsi və s.

¹ Əhmədli Səlman. Leyli və Məcnun. Gəncə, 2012. s.14.

² Səfərlı Əliyar., Yusifli Xəlil .Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.577.

fikirlərin təlqini isə onu “Sirlər xəzinəsi” ilə də yaxınlaşdırır. XVII əsrin əvvəllərində Əmaninin yaradıcılığında Nəvai təsiri özünü daha güclü şəkildə göstərsə də burada Nizami “Xəmsə”sinin kompozisiya elementləri ilə də qarşılaşırıq. Nəvidən gəlmə təsiri Əmaninin həm şeirlərinin, kiçik həcmli məsnəvi və hekayələrinin üslub və quruluşunda, həm də onun dilində açıq-aşkar görmək mümkündür. Əmaninin yaradıcılığı tədqiqatçı-alim Paşa Kərimovun “XVI əsrdə ədəbiyyatımızda Füzuli kimi dahi şair meydana çıxmasa idi, XVII əsr poeziyamızda Nəvai təsiri, ədəbi dilimizdə cığatay dili elementləri daha çox ola bilərdi”¹ fikrini bir daha təsdiq edir. Nəvai və Füzuli ilə yanaşı Əmaninin yaradıcılığında Nizami “Xəmsə”sindən gələn motivlərə daha çox onun mənzum hekayələrində rast gəlinir. Bunlar şairin dövrümüzdə qədər gəlib çatmış beş hekayəsi olan - “Yoxsul kişinin hekayəsi”, “Tiryəki”, “Dəvə ölmüş qarı”, “Hatəm-Tai”, və “Şah və aslan” hekayələridir. Adlarını sadaladığımız bu hekayələrdə beşliyə daxil olan poemalardan daha çox “Sirlər xəzinəsi”nin ab-u havası duyulur. Əmani də Nizami kimi pisləklərdən uzaqlaşmağa, xeyirxahlığa, ədalətə çağırış məqsədi ilə mənzum hekayə janrını seçmiş, bu janr vasitəsi ilə öz dövrünün insanlarına səsələnirdi.

III fəslin ilk paragrafı **“Fə dai Təbrizinin “Bəxtiyarnamə” əsərində Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə səsleşmələr”** adlanır. İlk öncə onu qeyd edək ki, Məhəmməd Fə dai tərəfindən XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində yazılmış “Bəxtiyarnamə”poeması ayrıca tədqiqat işi olaraq tədqiq edilməyib. İlk dəfə bu dissertasiyada əsər Nizamının “Xəmsə”si kontekstində araşdırılıraq geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Həmçinin “Bəxtiyarnamə”, “Tutinamə”, “Sindbadnamə”lərin tədqiqat tarixi, yerli və xarici mütəxəssislərin bu mövzuda elmi qənaətləri və onlara münasibət də burada öz əksini tapmışdır. Əsər formaca “Tutinamə”, “Sindbadnamə”lərə bənzəsə də məzmun və ideyaca Nizami poemalarının humanist ruhu ilə yaxından səsleşir. Əsərdə “Xəmsə”yə daxil olan “Sirlər Xəzinəsi” və “Yeddi gözəl” məsnəviləri ilə səsleşmələri açıq-aydın şəkildə sezmək mümkündür. Nizami “Xəmsə”sində “Bəxtiyarnamə” ilə ən çox səsleşən əsər “Yeddi gözəl”dir. Bu əsərlər arasında bənzərliklər ilk növbədə süjet və kompozisiya baxımından maraqlı doğurur. Hər iki poemanın quruluşu Şərq xalqları ədəbiyyatında geniş yayılmış “çərçivəvari” qəlibə əsaslanır. Bu qəlibin xarakterik xüsusiyyəti müəyyən bir çərçivə daxilində müxtəlif rəvayət və hekayətlərin bir araya gəlməsi, müəyyən dərəcədə bir-biri ilə

¹ Kərimov Paşa. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011, 354 s.

səsləşərək əsərin ümumi ideyasının açılmasına xidmət etməsidir. Y. Lotman çərçivəvari kompozisiyadan danışarkən hər bir bədii əsərin ilk növbədə kainatın quruluşunu əks etdirdiyini söyləyir və problemə “bədii məkan” konsepsiyası baxımından yanaşır. Onun fikrincə, bədii məkan hüdudsuz real məkanı çərçivəyə salıb məhdudlaşdırır və buna müvafiq süjet yaradır. Bədii əsərlərin başlanğıc və sonluqları öz-özlüyündə bir rəsm əsərinin çərçivəsinə, musiqi əsərinin ilkin və son notlarına, heykəltəraşlıq və memarlıq əsərlərinin müəyyən məkanla məhdudlaşmasına bənzəyir.¹

Hər iki şairi düşündürən əsas problemin xalqı idarə edən başçıların, şah və onun ətrafının ədalətli olmasını söyləyə bilirik. Ədalətli hökmdar motivi Nizami “Xəmsə”sinin ana xəttini təşkil edir. Hökmdar və xalq, zülm və ədalət problemi Nizamidə olduğu kimi Fədainin “Bəxtiyarname”sində də çox kəskin şəkildə qoyulmuşdur.

Nizaminin “Yeddi gözəl” məsnəvisindəki nağıllar Bəhrəmin mənəvi təkamülünə, onunkamil insan və ədalətli şah kimi formalaşmasına istiqamətlənmişdir. “Bəxtiyarname”dəki nağıllar isə qəhrəmanın xilasına, onun haqsız ölümdən qurtulmasına xidmət edir. Nağılların verilməsində əsas qayə qəhrəmanın həyatını xilas etməkdir. Bu motivin çərçivəvari kompozisiyaya malik əsərlərdə aparıcı yer tutmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu bərdə O. Qryaznova yazır: “Hər hansı bir bədbəxtlikdən, ölümdən, mübhəm gələcəkdən ətraf mühitdə baş verən vicdansızlıqdan və nəhayət, axmaqlıq, hərislik, xəsislik və yekəxanılıqdan qurtulmaq üçün qəhrəmanlar hekayətlər söyləyir”.² Həm Nizami, həm də Fədainin qaynaqlandığı mənbələr cərgəsində Quran-i Kərimin xüsusi yeri vardır. Ayrıca olaraq “Yusif” surəsi və buradakı səbr, düzlük və Allaha təvəkkül motivi şərq poeziyasında dərin iz buraxmışdır. Quyudan padşahlığa, ən zəlif gündən ən uca mərtəbəyə çatmağın maraqlı süjetini Nizami “Xeyir və Şər” hekayəsində təqdim edir. Dostu tərəfindən gözləri çıxarılaq səhrada tərک edilmiş Xeyir tək-tənha, əlacsız vəziyyətdən şahlıq mərtəbəsinə yüksəlir. Oxşar motivlər “Bəxtiyarname”də də var. “Sabirin sərgüzəşti” hekayəsində isə bu motivin inkişaf etdirildiyini görürük.

Dissertasiyanın sonuncu yarım fəslində “**Əndəlib Qaracadağının “Qisse-yi Leyli və Məcnun”unda izlənen Nizami təsiri**” adlanır. Ə. Qaracadağı “Qisse-yi Leyli və Məcnun”unda Nizaminin eyniadlı poemasından bəhrələnsə də burada Füzuli təsirini də görməmək mümkün

¹Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1998, с. 204.

²Грязнова Оксана. Своеобразие жанровой природы восточной “обрамленной повести” // Молодой ученый, № 7, 42, июль, 2012, с.150

deyil. Ə. Hüseyni və Y.Piriyev şairin Azərbaycan şeir məktəbinin klassikləri, o cümlədən Nizamiyə bağlı olduğunu vurğulayırlar. Bununla yanaşı “Leyli və Məcnun” əsərinin Füzulinin təsiri altında yazdığını da göstərir, lakin Qaracadağının poemasının Füzuli “Leyli və Məcnun”undan fərqli olduğunu söyləyirlər.¹ Onların fikrincə, Qaracadağının “Leyli və Məcnun”u bu mövzuda yazılan bütün poemalardan fərqlidir və onda Füzuli təsiri daha qabarıq hiss edilir. Məhz bu fərqliliyə, özünəməxsus cəhətlərinə görə şairin “Qisse-yi Leyli və Məcnun” əsərini Nizami beşliyinə yazılmış fraqmentar cavablar fəslində deyil, “Xəmsə” mövzuları ilə səsleşmələr bəhsinə daxil edilmiş, burada özünü göstərən oxşar sujet və motivlər əsas götürülərək tədqiq edilmişdir.

“**Nəticə**”də aparılmış tədqiqata yekun vurulmuş, mövzunun dissertasiyanın fəsil və yarımfəsillərində öz əksini tapmış əsas və ümdə cəhətlərlə bağlı qənaət və müddəalar aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Tədqiqat zamanı Nizaminin “Xəmsə” ənənələrinin Azərbaycan ədəbiyyatına çoxsaxəli təsiri qənaətinə gəlib bu əsərlərin üç istiqamətdə araşdırılmasını əsaslandırdıq. “Xəmsə”yə yazılan cavabların fərqli xüsusiyyətləri, onların tam, fraqmentar və beşlik kompozisiyası və motivləri ilə səsleşmələr kimi cavablar qismində nəzərdən keçirilməsini vacib edir. Məhz belə bir kontekstdən yanaşma Nizami ənənələrinin klassik şeirimizdəki hərtərəfli təsirinə öyrənməyə imkan verir.

2. Azərbaycan xəmsəçiliyinin öyrənilməsi onun ümumşərq ədəbiyyatındakı möhtəşəm izlərindən kənarında mümkün deyil. Nizami fars və ərəbdilli mənbələrdən bəhrələnməklə yanaşı öz kimliyi, savadı və dühası, mühiti və etnik mənsubiyyəti çərçivəsində orijinal bir əsər yaradıb dünya ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. Həmçinin türk və eləcə də anadilli ədəbiyyatda bu ənənənin inkişafında böyük rola malik və onun uzunömürlülüyünə vəsilə olan Nəvai və Füzulinin yenilikçi nəzirəçilik fəaliyyəti də xüsusilə vurğulanmalıdır.

3. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə yazılan anadilli klassik poemaların “Xəmsə” ənənələrinin və Nizami qəliblərinin müxtəlif dövrlərdə kəsb etdiyi orijinallığı və yeniliyi əks etdirmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Ənənəvi mövzuda yazılan bu poemaların bəziləri mövzu baxımından eyni olsalar da onlar sujet və kompozisiya, obrazlar aləmi, hadisə və əhvalatlar sisteminə, bədii tərtibat xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Bundan başqa nəzirəçilərin öz cavab məsnəvilərində ənənə və

¹Ə. Hüseyni., Y. Piriyev. Cənub ulduzları. Bakı : Yazıçı, 1984, s. 9.

novatorluğun sintezinə uğurla nail olma və ya təqlidə meyl etmə cəhdləri konkret nümunələrlə meydana çıxır.

4. Nizami humanizmi, insana verdiyi dəyərlər bütün dövrlər üçün yararlı olub, sənətkar və zaman, şəxsiyyət və mühit kimi mühüm mövzulara dönə-dönə qayıtmaq imkanı verir. Təsadüfi deyil ki, hətta Stalin rejiminin tənqidi, onun qorxu yayan kabusu belə Nizami sənətindən bəhrələnməklə ifadə edilib. “Xəmsə”yə xas ümumbəşəri ideyaların, insanı mənəvi kamilliyə səsləyən sufi-panteist fikirlərin xüsusilə çağdaş qloballaşan dünya fonunda əhəmiyyəti böyükdür.

5. Epik ənənə daxilində etalon nümunə və ona yazılan cavabların zaman və məkan modelləri arasında da fərqlər vardır. Belə ki, mövzu XII əsrin ədəbi-bədii nümunəsi olsa da hər bir şair öz cavab məsnəvisində onu öz həyatı, dövrü ilə əlaqələndirmişdir. Bu fərqlər də ilk dəfə bu araşdırmada xüsusi olaraq göstərilmiş və müqayisə edilmişdir.

6. Nizami irsinin öyrənilməsi tükənməz bir qaynaqdan bəhrələnmə kimi xarakterizə edilə bilər. Məlum, üzde olan nəzirələrlə yanaşı tarixin qaranlıq səhifələrində itib-batmış bir sıra naməlum əsərlərin üzə çıxarılması da vacibdir. Nizami irsi bu baxımdan həm də unudulmuş bir çox şairlərin üzə çıxmasına vəsilə olur. Mirzə Mehdi bəy Şəqaqinin “Leyli və Məcnun”u, Mirzə Hüseyn bəy Çakərin, Nişat Şirvaninin “Leyli və Məcnun” poemaları, Salim Təbrizinin “Xəmsə”sinə daxil olan beş poemanın biri olan “Xosrov və Şirin”in əslində ona deyil, türk şairi Salim Mustafa əfəndiyə məxsus olması və başqa bu kimi hallar yalnız bu tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlara misaldır.

Son olaraq onu qeyd etməliyik ki, həm şairlər, yazıçılar, həm də tədqiqatçılar üçün Nizami “Xəmsə”si ədəbiyyat aləminin əbədi söz çeşməsidir. Nizami ideyaları ölməzdir. Şairin beşliyini təşkil edən əsərlərə baxış bucağında, yanaşma tərzində xəfif bir dəyişiklik etməklə onu yenidən canlandırmaq, aktualaşdırmaq mümkündür. Çünki o yalnız öz dövrünün deyil, “gələcəyin də şairidir”.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. XIX əsrdə Nizami təsiri ilə yazılmış məhəbbət poemaları / Doktorant və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının Materialları, II cild, Bakı, 2013, s.48-50

2. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i ilə Nakamın “Fərhad və Şirin” məsnəvilərinin qarşılıqlı müqayisəsi // Filologiya məsələləri, N 10, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.386-395

3. Fədai Təbrizi “Bəxtiyarname”sində Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə səsləşmələr /Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, 10-11 oktyabr, 2014-cü il, s.419-427

4. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələrini davam etdirən şairlərdən Mirzə Hüseyn bəy Çakərin həyat və yaradıcılığı // Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, N 2, 2014, s. 190-199

5. İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılığında “Xəmsə” ənənəsindən istifadənin forma və üsulları / Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, Bakı: Qafqaz Universiteti, 18-19 aprel, 2014, s. 250-252

6. Əndəlib Qaracadağının “Qisse-yi Leyli və Məcnun”unda duyulan Nizami təsiri // Filologiya məsələləri, N 6, Bakı: Elm və təhsil, 2015, s.317-326

7. İsmayıl bəy Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisində Nizami təsiri / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, Bakı: Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel, 2016, s. 279 – 282

8. Azərbaycan ədəbiyyatında “Xəmsə” kompozisiyası və motivləri ilə səsleşmələr / “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil, 24 noyabr, 2016, s.168-171

9. Nizami və Çakərin “Leyli və Məcnun” məsnəvilərində oxşarlıqlar və normadan kənarlaşmalar // Risalə araşdırmalar toplusu, N 12, Bakı: Elm və təhsil, s. 59-69

10. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə yazılan fraqmentar cavablar / Dil və ədəbiyyatməcəmuəsi, N 3, Bakı: ADU, Mütərcim, 2016, s.183-191

11. Nakamın “Gənc-i ədəb” məsnəvisinin ənənəvilik və novatorluq baxımından etalon nümunəylə tutuşdurulması // Filologiya məsələləri, N 11, Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 320-332

12. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında izlənen Nizami təsiri // Elmi xəbərlər, cild 2, N 2, Bakı:ADU,2017, s. 202-209

13. Сходства и разхождение от нормы в произведение “Лейли и Меджнун М.Г.Чакера и Н.Генджеви // Збірник наукових праць, Гілея: науковий вісник”, (ISSN) - 2076-1554, 27.08.2014

14. Adherence to traditions and deviation from standard norms in Hagiri Tabrizi's “Leyla and Majnun” // *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/12 Summer 2015, p. 493-512 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8533> ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

15. Similarities in Nizami and Nakam's “Leyli and Mejnun” poems // *Australian International journal of Humanities and Social Studies - Online* ISSN: 1737-7912 Pint ISSN: 1374-9172, Volume 02, Issue II, August 2015, p.23-38

16. Azerbaijan khamsaism: Whole and fragmentary responses written to Nizami's “Khamsa” / International Language and literature conference, UDEK, Albaniya, Hena e Plottee Beder University, 28-29 october 2015

СОБЛЮДЕНИЕ КАНОНОВ И ИСКЛЮЧЕНИИ ТРАДИЦИИ «ХАМСА» НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Во введении раскрывается актуальность темы, цель и задачи, объект и предмет исследования, его значение, методология, степень обработанности, научная новизна, апробация и структура работы.

В I главе под названием «Традиции и попытки написать полную «Хамсу» в азербайджанской литературе» рассказывается о причинах распространения традиций литературной школы «Хамсы» Низами Гянджеви, о подражании его последователей на персидском и тюркском языках, о формах проявления этого литературного влияния в их творчестве. I глава разделена на три подглавы, которые посвящены сравнению трех месневи поэта XIX века Исмаиль бей Накама под названием «Гянджи адаб», «Дастаны Хосров и Ширин» и «Дастаны Лейли и Меджнун» с эталонным образцом..

В II главе под названием «Фрагментарные ответы «Хамсе» Низами Гянджеви» изучены отношение азербайджанских поэтов к традиции «Хамса», написавших фрагментарные ответы на пенталогию Низами, и вопросы проявления в разные периоды в их произведениях таких ссылок. Также была определена авторская позиция таких поэтов, как Кул Атаи (XVI в), Хагири (умер в 1588г), Мухаммед Фузули (1494-1556), Замири (XVI в), Хабиби (XVII в), Джафар Тебризи (умер в 1384 по хиджри), Мехди бей Шегаги (XVIII в), Мустафа ага Насир (1824 – 1874гг), Энделиб Гараджадаги (XIX в), Мирза Гусейн бей Чакер (умер в 1934) и многих других, изложены маневры творчества и подражания, проявляющиеся в их произведениях. Данная глава диссертации состоит из трех подглав, в которых месневи «Лейли и Меджнун» Хагири Тебризи, Мирзы Гусейн бей Чакер и Салман Ахмедли, написавших фрагментарный ответ «Хамсе» Низами на родном языке, находятся в центре внимания.

В последней главе диссертации под названием «Сочетание с композицией имотивами «Хамса» в азербайджанской литературе» рассказывается только о тех произведениях, которые сочетаются с «Хамса» по композиции и по мотивам.

В «Заключении» подводятся итоги исследования и обобщаются полученные научно-теоретические результаты.

**OBSERVATION AND EXCEPTIONS FOR THE CANONS
IN “KHAMSA” TRADITION IN THE NATIVE LANGUAGE**

Summary

“Introduction” deals with the actuality of the topic, main goals and duties, object and subject, importance, methodology, level of development, scientific novelty, approbation and structure of the research work.

The chapter I called **“Full traditions and efforts for writing “Khamisa” in the literature of Azerbaijan”**, deals with the reasons of spreading of “Khamisa” literary school traditions of Nizami Ganjavi, the imitative activities of his Persian and Turkish speaking followers as well as the forms of appearance of this literary influence in their creative works. The chapter I is divided into three subchapters and each of these chapters are dedicated to the comparison with the standard example of three distiches called “Genj-i edeb” “Dastan-i Khosrov and Shirin” and “Dastan-Leyli and Mejnun” of Ismayil Bey Nakam, the poet of XIX century, who tried to give a full answer to “Khamisa” by Nizami but his desire finished in half.

In the second chapter called **“The fragmentary answers written to “Khamisa” by Nizami Ganjavi”**, the issue on the attitude of the Azerbaijani poets who wrote a fragmentary answer to Nizami quintet towards “Khamisa” tradition and at different times, the appearance of benefiting from it in their works in different ways, was involved in the research work. The author position of the skillful poets like Gul Atayi (XVI), Hagiri Tabrizi (d.1588), Fuzuli (1494-1556), Zamiri (XVI), Habibi (XVII), Jafar Tabrizi (before Hejira 1384), Mehdi bey Shegagi (XVIII), Mustafa agha Nasir (1824-1874), Andelib Garajadaghi (XIX), Mirza Husein bey Chaker (d.1932) and others’ imitative and creative manoeuvres reflected in their works were explained. This chapter is dedicated **“Leyli and Majnun”** by Hagiri Tabrizi, Mirza bay Chakar and Salman Ahmadli who wrote fragmentary answers to “Khamisa” in the native language, were put in the center of the attention in these paragraphs.

And the last chapter deals with the works which conform to “Khamisa” for their composition and motives and have something in common with it.

In “**Conclusion**”, received scientific and theoretical results were finalized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИЛАХА МАСИМ ГЫЗЫ ГАДЖИЕВА

**СОБЛЮДЕНИЕ КАНОНОВ И ИСКЛЮЧЕНИЯ ИЗ НИХ
В ТРАДИЦИИ «ХАМСА» НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

Баку - 2017